

УДК 342.734(477)

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА ЛЮДИНИ У КОНТЕКСТІ ПРОВЕДЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ

Хоббі Ю.С., к. ю. н.,
доцент кафедри конституційного, адміністративного
та міжнародного права
Маріупольський державний університет

У статті розглядається проблема реалізації соціально-економічних прав людини в контексті проведення конституційної реформи в Україні.

Ключові слова: права людини і громадянина, соціально-економічні права людини, захист та гарантування прав людини, міжнародні стандарти прав людини, конституційна реформа.

В статье рассматривается проблема реализации социально-экономических прав человека в контексте проведения конституционной реформы в Украине.

Ключевые слова: права человека и гражданина, социально-экономические права человека, защита и гарантирование прав человека, международные стандарты прав человека, конституционная реформа.

Khobbi Y.S. SOCIO-ECONOMIC HUMAN RIGHTS IN CONTEXT OF CONSTITUTIONAL TRANSFORMATIONS IN UKRAINE

The problem of realization of social and economic human rights in context of constitutional reform in Ukraine is examined.

Key words: *human and civil rights, social and economic human rights, protection and guarantee of human rights, international human rights standards, constitutional reform.*

Постановка проблеми. Однією з основних проблем у контексті проведення конституційної реформи є приведення у відповідність до міжнародних та європейських стандартів розділу стосовно прав та свобод людини і Конституції в цілому. Практика Європейського суду з прав людини щодо розгляду скарг українців свідчить про недостатній рівень за-безпечення та захисту прав людини в Україні, тому проблема переосмислення цих прав, закріплення чітких механізмів їх реалізації та захисту є вельми актуальними для нашої держави.

Ступінь розробленості проблеми. Проблемами дотримання прав та свобод людини і громадянина займалися такі дослідники, як О.О. Лукашова, М.О. Баймуратов, С.П. Добрянський, Т.І. Дудаш, П.М. Рабінович, О.М. Руднєва, А.М. Колодій та ін.

Метою дослідження є внесення пропозицій щодо гарантування прав та свобод людини і громадянина, особливо соціально-економічних, при проведенні конституційної реформи в Україні.

Виклад основного матеріалу. Чинна Конституція України приймалася в складних політичних та економічних умовах, тому більшість її положень носить декларативний характер та не передбачає механізмів та способів їх практичної реалізації. Український народ проголосив носієм суверенітету, тому пильну увагу при проведенні конституційної реформи слід приділити саме правам та свободам людини.

У діючій Конституції існує ряд суперечностей і неточностей, терміни не розкриті, а багато з них не відповідають ратифікованим Україною міжнародним документам у цій сфері, хоча згідно зі статтею 9 Конституції укладення таких договорів, які суперечать Конституції, можливе лише після внесення змін

до Конституції. Наприклад, у міжнародних актах мова йде про заборону дискримінації, а у нас – про відсутність привілеїв і обмежень, свободу думки, совісті і релігії, свободу світогляду і віросповідання і т. д.

На нашу думку, перш за все, необхідно привести положення про права особи, поняття та терміни у відповідності до міжнародних документів, якими зобов'язалася наша країна. У сфері захисту прав людини прийнято багато документів. До них відносяться: Загальна декларація прав людини 1948 року, яка стала першим міжнародним стандартом у сфері прав людини. Але цей документ мав форму резолюції Генеральної Асамблеї ООН, а тому і рекомендаційний характер не міг визнаватися як юридично обов'язковий, але зміст Декларації не відповідав духу рекомендаційних норм, тому що деякі її положення викладені у наказовій формі (наприклад, у статті 30 заявляється в імперативній формі, що жодна держава, або окрема особа, не можуть «чинити дій, спрямованих до знищення прав і свобод, викладених у Декларації»).

Також були прийняті Міжнародні пакти про громадські та політичні права, про економічні, соціальні та культурні права 1966 років (ратифіковані УРСР 19.10.73 р.), які закріпили право на життя, на свободу від катувань та жорстокого поводження, право на свободу від рабства, на особисту недоторканність, на повагу особистості, на недоторканність житла і таємницю листування, на свободу думки, совісті, релігії і переконань, на мирні зібрання, на участь у виборах, на участь у ведені державних справ та ін. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року (Україна приєдналася 25.12.1990 р.).

Ще одним документом ООН, який закріплює важливі міжнародні стандарти захи-

сту прав і свобод людини, є Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1966 року (ратифікована Україною 21.01.1969 р.), Конвенція ООН про політичні права жінок 1952 р. (ратифікована УСРС 15.11.1954 р.), Конвенція ООН про права дитини 1989 р. (ратифікована Україною 28.02.1991 р.). Також рядом міжнародних організацій були прийняті Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. (ратифікована Україною 17.07.1997 р.), переглянута Європейська конвенція про усиновлення дітей 2008 р. (ратифікована Україною 15.02.2011 р.), Конвенція ЮНЕСКО про ліквідацю дискримінації в області освіти 1960 р. (ратифікована Україною 30.06.1961 р.), Гельсінський Заключний акт 1975 р., Конвенція МОТ про зловживання у сфері міграції і забезпечення трудящим мігрантам рівності можливостей і ставлення 1975 р. (ратифікована Україною) та інші [1].

Проблема дотримання цих міжнародних зобов'язань полягає у тому, що часто закони з питань ратифікації міжнародних договорів приймаються без одночасного внесення відповідних змін до законів України, прийняття нових або скасування діючих законів, які не відповідають взятим державою міжнародним зобов'язанням. Також в Україні ще не встановилася практика застосування норм міжнародних договорів (які згідно з Конституцією України прирівнюються і навіть мають пріоритет перед законами України) як норм прямої дії, а також майже відсутня судова практика на основі міжнародних договорів. У комплексі вони могли б стати основою для формування додаткових механізмів реалізації та захисту соціальних прав громадян України.

Що стосується конституційного закріплення прав і свобод особи, то в різних країнах ця практика має свої особливості, зумовлені національними традиціями в розвитку політико-правової теорії і практики, але переважна більшість конституцій містить спеціальні розділи, в яких фіксуються права і свободи, і які, звичайно, передують розділам, присвяченим регламентації основ організації і діяльності державного механізму (конституції Албанії, Болгарії, Греції, Іспанії, Італії, Кіпру, Нідерландів, Німеччини, Польщі, Румунії, Словаччини, Словенії, Фінляндії, Хорватії, Чехії, Швейцарії та ін.).

Найбільш уразливими є соціально-економічні права, виконання яких ставиться у залежність від порядку, визначеного законом, або органи державної влади пов'язують їх виконання з фінансовою стороною (хоча ст. 22 Конституції прямо забороняє прийняття нормативних актів, які звужують зміст та обсяг існуючих прав і свобод) [2].

Також Основний Закон передбачає рівність громадян у конституційних правах і свободах, та перед законом (ст. 24 Конституції), але на практиці люди стикаються з явними порушеннями цього принципу через відсутність чіткого механізму його гарантування та дотримання. Наприклад, це може виражатися в різному рівні оплати однакової праці в бюджетній сфері, проблема забезпечення соціальним житлом поряд з наданням служи-

телям народу невіправдано елітного службового житла і пільг.

Україна, на жаль, є ще дужедалеко від створення таких умов, за яких кожен міг би в повній мірі реалізувати свої соціально-економічні права. Європейські стандарти у сфері забезпечення соціально-економічних прав поки що залишаються недосяжними для України. Про негаразди в сфері забезпечення соціально-економічних прав людини свідчать: низький рівень життя населення в цілому; надмірне соціальне та майнове розшарування; розповсюдженість бідності серед працюючого населення; висока питома вага людей, що вважають себе бідними.

Основні соціальні стандарти та нормативи, такі як: прожитковий мінімум, мінімальна заробітна плата та мінімальна пенсія, не відповідають європейським стандартам. Відповідно до вимог Європейської соціальної хартії (переглянутої) мінімальна заробітна плата повинна становити не менше 2,5 прожиткового мінімуму, а в Україні вони є рівними.

Це є прямим порушенням статті 48 Конституції України, яка гарантує кожному право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло [2]. Занепокоєння викликає те, що до категорії бідних потрапили освічені, кваліфіковані і працюючі у режимі повної зайнятості групи населення (працівники бюджетних установ та організацій освіти, культури, науки, охорони здоров'я, соціальні працівники, державні службовці, інженери тощо), але через низькі зарплати і пенсії вони не мають можливості в умовах стрімкого зростання цін і тарифів прогодувати свої сім'ї і забезпечити їх найнеобхіднішим, особливо коли заробітна плата виплачується із запізненням [3].

Також згідно зі статтею 47 Конституції України кожен громадянин має право на житло. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до законодавства.

Громадяни, які перебувають на соціально-му квартирному обліку, користуються правом на соціальне житло і перебувають у черзі на його отримання. Вони забезпечуються соціальним житлом безоплатно на підставі договору найму на певний строк та без права його приватизації.

Також Україна взяла на себе міжнародні зобов'язання щодо дотримання права на достатнє житлове забезпечення, які визначені у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, Європейській соціальній хартії (переглянутій) та інших міжнародних угодах.

В Україні реалізуються затверджені Кабінетом Міністрів України різноманітні програми забезпечення житлом окремих категорій громадян: Державна програма забезпечення молоді житлом на 2002–2012 роки; Комплексна програма забезпечення житлом військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ, кримінально-виконавчої системи, службових осіб міністерств органів та членів їх сімей; військовос-

лужбовців, звільнених у запас або відставку; громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; суддів; інвалідів зі слуху та зору; розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, які повернулися на проживання в Україну; вчених Національної академії наук України.

Але навіть державні органи визнають, що зазначені заходи не забезпечують вирішення питань поліпшення житлових умов громадян, які потребують цього відповідно до законо-давства. Низький рівень забезпечення житлом населення залишається однією з найгостріших соціальних проблем в Україні [4].

Рахункова палата України визнала, що Міністерством фінансів та Міністерством економіки не було забезпеченено здійснення ефективних управлінських дій щодо виконання Комплексної програми забезпечення житлом військовослужбовців, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України № 2166 від 29.11.99 [5].

Загалом в Україні нараховується понад 14 мільйонів сімей, з яких понад 2,5 мільйона – родини, що знаходяться в важких матеріальних умовах, більшість із них стоїть у квартирній черзі, а хто готовий самостійно вирішити квартирне питання, не може це здіснити через відсутність доступного житла на ринку нерухомості [6]. І це не дивно, оскільки статус доступного житла, на відміну від соціального, визначення якого наведено у Законі України «Про житловий фонд соціального призначення», й досі не врегульований законодавством. Постанова Кабінету Міністрів України від 11.02.2009 № 140 «Про затвердження порядку забезпечення громадян доступним житлом» такого визначення не містить.

Під «соціальним» розуміють житло всіх форм власності з житлового фонду соціального призначення, що безкоштовно надається на основі договору найму на певний строк громадянам, які потребують соціального захисту (ч. 2 ст. 1) [7]. Але зараз соціальне житло в Україні практично не будують, тому нема з чого формувати фонд соціального житла. Корисним тут буде досвід європейських країн, зокрема у Великобританії, соціальне житло надається в оренду, прибуток від якої йде не до державного бюджету, а відразу на будівництво нових житлових об'єктів зазначеної категорії. Через певний термін проживання в соціальному житлі, фізичні особи надається право його викупу зі значною знижкою [6].

За загальною практикою, доступне житло – це збудовані і ті, що будується за державною підтримкою, житлові будинки та квартири. Держава частково компенсує будівництво доступного житла чи надає пільгові іпотечні житлові кредити в уповноваженому банку для його придбання. Право на отримання такого житла надається громадянам, які потребують поліпшення житлових умов [6].

Звернемо увагу, що згідно зі ст. 64 Конституції України право на житло не може бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Крім того, в Україні дуже активно використовується непрозора система пільг та со-

ціальних виплат, частина яких передбачена і за професійною ознакою, хоча такі заходи соціального захисту та соціального забезпечення представників окремих професій абсолютно невиправдані, адже працевлаштування в окремій галузі повинне стимулюватися не через надання певних пільг, а шляхом підвищення заробітної плати працівників, як це відбувається у розвинених країнах. Навіть на прикладі заробітних плат державних службовців ми бачимо, що значну частину їхнього доходу складають надбавки, пільги та матеріальна допомога, хоча згідно з європейськими стандартами вони заслуговують саме на достойну оплату праці, що захищило б їх від подекуди необґрунтованих позбавлень цих додаткових виплат і, відповідно, погіршення рівня життя, а крім того, слугувало би додатковим стимулом для плідної праці.

Більшість конституційних соціальних стандартів залишаються деклараціями через застарілість та неефективність діючих механізмів соціального захисту, неадресність, зрівняльний характер і невідповідність реальним потребам українського суспільства діючої системи соціального захисту та соціального забезпечення, а також неефективність та непрозорість системи бюджетного фінансування соціальних видатків держави.

Найчастіше влада нехтує однією із важливих конституційних гарантій прав та свобод людини і громадянина – недопущенням їх скасування або звуженням їх змісту та обсягу при прийнятті нових законів, або внесенні змін до чинних законів. На жаль, щороку цей принцип порушується при затверджені Державного бюджету країни. Навіть якщо людина зможе захистити своє конституційне право в суді, не має гарантії виконання цього рішення суду через постійний брак бюджетних коштів на ці цілі, а також відповідної процедури.

Здебільшого декларативне приєднання до європейської системи соціальних стандартів та відмова визнати навіть на формальному рівні (ратифікація) значну частину норм європейського права у сфері соціальних прав людини, зокрема, низку положень Європейської соціальної хартії (переглянутої), може стати суттєвою перешкодою для подальшої інтеграції України до Європейського Союзу [8].

Таким чином, як ми бачимо, більшість встановлених чинним законодавством пільг, соціальних та компенсаційних виплат мають суто декларативний характер, і їх фінансування за рахунок коштів Державного бюджету чи державних цільових позабюджетних фондів або ніколи не здійснювалося, або здійснювалося в недостатньому обсязі чи несистематично.

Найбільш уразливими в сфері забезпечення своїх конституційних прав є інваліди та люди похилого віку. Саме їм складно, а іноді й неможливо реалізувати більшість конституційних прав через або відсутність на конституційному і законодавчому рівні чіткого механізму їх реалізації та гарантування, або через відсутність розшифровки цих прав, або через відсутність загадки даних категорій громадян в Основному Законі. Адже стаття 24 Конституції не містить прямої заборони на дискримінацію за віковим принципом (саме

люди похилого віку є першими претендентами на звільнення) або за станом здоров'я, а передбачає лише неможливість привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними й іншими ознаками [2].

Якщо звернутися до Конституції Угорщини, то в ч. 2 статті 14 закріплено, що «Угорщина гарантує фундаментальні права для всіх, без будь-якої дискримінації, на підставі статі, раси, кольору, етнічного або соціального походження, національної належності, інвалідності (курсив авт.– Ю.С.), мови, релігії, політичних чи будь-яких інших переконань, майнового або іншого становища без дискримінації» [9].

Цікавим є і положення ч. 4 ст. 14 Конституції Угорщини «Угорщина повинна заснувати заходи, націлені на досягнення рівності та запобігання відсутності рівних можливостей». Особливо це актуально щодо можливості інвалідів пересуватися містом та відвідувати громадські місця, державні установи, зокрема судові.

Не в кращому становищі перебувають і люди похилого віку, чия пенсія не спроможна забезпечити гідний рівень життя, що є порушенням ст. 48 Конституції України [2]. І причина не лише у занадто низькому рівні офіційних зарплат, із яких сплачуються страхові внески, а й у тому, що старіння населення в Україні, аналогічно до інших країн, призводить до систематичного погіршення співвідношення між населенням працездатного та непрацездатного віку. Підвищеннем пенсійного віку цю проблему не вирішити, навпаки, це тягне за собою ряд негативних демографічних, соціальних та інших наслідків: збільшення контингенту пенсіонерів за інвалідністю, додатковий тиск на ринок праці, політичні наслідки. Також існуючий у законі порядок визначення заробітної плати для призначення пенсії передбачає осучаснення заробітку особи на момент її звернення за призначенням пенсії. Але застосування показника середньої заробітної плати за три календарні роки, що передують року звернення, змінює саму суть підходу до визначення заробітку для обчислення пенсії, та призводить до штучного її заниження.

Крім того, стосовно працюючих пенсіонерів часто порушується ч. 6 ст. 43 Конституції України стосовно гарантії від незаконного звільнення та ч. 1 ст. 43 – право на працю, яку особа вільно обирає, або на яку вільно погоджується [2].

При реформуванні 2 розділу Конституції Україна варто врахувати досвід країн, які вже закріпили у своїх конституціях статті, присвячені правам людей похилого віку, правам людей з обмеженими можливостями (на нашу думку, це більш коректне визначення інвалідів) (Конституції Угорщини (ст. 14–15), Німеччини (ч. 3 ст. 3), Кот-Д'Івуару (ст. 6), Португалії (ст. 71–72), Румунії (ст. 46), Словаччини (ч. 2 ст. 38), Фінляндії (ст. 6) та ін.). Відповідні положення має і Європейська соціальна хартія 1961 р. і Факультативний протокол до неї 1988 р.

Серед інших соціально-економічних прав Конституція гарантує право на працю (ст. 43), яке розшифровується, як «можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає, або на яку вільно погоджується» [2], але в реальності існують серйозні проблеми у сфері зайнятості, коли офіційний рівень зареєстрованої зайнятості не відображає реальну ситуацію, а рівень прихованого безробіття є високим. Людина не може повноцінно реалізувати дане право через те, що вакансії, які пропонуються державою, передбачають вкрай низький рівень заробітку, не достатній для задоволення життєвих потреб людини, а розмір допомоги по безробіттю не забезпечує мінімальних умов для виживання людини.

Крім того, частими є випадки перебування працівників в умовах вимушеної неповної зайнятості, зокрема, у відпустках без збереження заробітної плати, або у режимі неповного робочого часу.

Актуальною залишається і проблема низької плати за працю, при чому майже половина доходів людей складається не із заробітної плати, а з певних соціальних виплат, які залежать від розсуду органів влади. За таких умов немає чого говорити не лише про невиконання зазначеного статті Конституції, а й про повноцінну реалізацію 54 статті Конституції, якою гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності, оскільки людина не має фактично такої можливості через необхідність виживати, працюючи на кількох роботах.

Безпека праці також залишається однією із найбільш гострих проблем. В Україні і надалі залишається високий рівень виробничого травматизму, у тому числі смертельного, велика кількість професійних захворювань. А також державою не ведеться належна робота у сфері профілактики травматизму і захисту від виробничих захворювань. Це є порушенням ч. 4 ст. 43, яка гарантує кожному право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеного законом [2]. Часто робітники, що працюють на підприємствах, не знаходяться з роботодавцем у трудових відносинах, тому випадки травматизму серед них просто не фіксуються [10].

Малозахищеними також залишаються працівники, які працюють за межами України. На сьогодні держава проводить малоефективну міграційну політику, фактично відсутні ефективні механізми міграційного обліку, які давали б реальну інформацію щодо кількості мігрантів. Також у багатьох випадках відсутні двосторонні угоди щодо забезпечення соціальних і трудових прав працівників-мігрантів із країнами, де проживає велика кількість українців. А деякі із важливих міжнародних конвенцій у цій сфері залишаються не ратифікованими Україною (наприклад, Міжнародна конвенція про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей 1990 року, яка стосується всіх трудових мігрантів – як легальних, так і нелегальних).

Слід звернути увагу і на проблему працевлаштування молоді. Майже кожен п'ятий українець у віці від 15 до 24 років ніде не працює і не вчиться. Хоча кожна третя молода людина бажає працювати, але не може цього зробити. За статистикою Україна посідає аж ніяк не почесне друге місце в Європі з падінням зайнятості серед молоді [11]. Найчастіше молоді люди вимушенні працювати не за спеціальністю, бо їх не беруть на роботу у зв'язку з відсутністю досвіду, який вони не можуть отримати через те, що не можуть знайти роботу. При цьому в Україні найдешевша робоча сила у Європі. 6% наших співвітчизників отримують заробітну плату до 1000 гривень, що є меншим за мінімальну зарплату. Майже половині українців платять до 2000 грн., і кожного року офіційні доходи українців зменшуються – порахували у Державному комітеті статистики.

Висновки. Таким чином, з усього вищеприведеного ми бачимо, що перегляд конституційних положень стосовно прав і свобод, обов'язків людини і громадяніна є одним із найважливіших завдань при проведенні конституційної реформи. Більшість цих положень необхідно привести у відповідність до міжнародно-правових документів, ратифікованих Україною. Корисним буде і врахувати досвід європейських країн у цьому питанні. Необхідно також розкрити зміст прав та обов'язків (як індивіда, так і держави в особі її органів), можливо, розбити окремі групи прав і обов'язків за параграфами, приділивши особливу увагу особам з обмеженими можливостями та літнім людям, передбачити реальний і чіткий механізм реалізації, захисту та гарантування цих прав із зазначенням чіткого переліку умов можливого їх обмеження. Причому положення про права людини повинні узгоджуватися з іншими статтями Конституції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Чинне міжнародне право. Т. 1. – М. : Московський незалежний інститут міжнародного права, 1996. – 77 с.
2. Конституція України 28.06.1996 № 254к/96-ВР (зі змінами) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – ст. 141.
3. Комітет із питань соціальної політики та праці визнав незадовільною роботу Кабінету Міністрів щодо забезпечення виконання Указу Президента України «Про невідкладні заходи з подоланням бідності». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/public/article/news_left?art_id=259301&cat_id=37486.
4. Концепція Загальнодержавної програми забезпечення житлом громадян на 2009–2012 роки (проект [Текст]) // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 212. – 13 листопада. – С. 5–6.
5. Про результати аудиту ефективності використання бюджетних коштів на будівництво (придбання) житла для осіб рядового і начальницького складу, а також військовослужбовців правоохоронних органів та Збройних Сил України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16726534>.
6. Соціальне та доступне житло: завдання для влади. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://blog.liga.net/user/berezhnaya/article/4564.aspx>.
7. Про житловий фонд соціального призначення : Закон України від 12.01.2006 № 3334-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 19–20. – ст. 159.
8. Система соціального захисту та соціального забезпечення в Україні. Реальний стан та перспективи реформування. – К. : Центр громадської експертизи, 2009. – 104 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.irf.ua/files/ukr/programs_law_areas_publ_2028_ua_law.pdf.
9. Конституция Венгрии 25.04.2011 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://archive.today/20130417225826/worldconstitutions.ru/archives/298/1>.
10. Прихований виробничий травматизм та його наслідки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ostrozkarda.rv.ua/index.php?id=357>.
11. Надрага В.І. Як працевлаштувати втрачене покоління / В.І. Надрага // Дзеркало тижня. Україна. – 26 серпня 2011. – № 30 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/vnz/high_school/22034/.